

Світлана Кочерга*

УДК 82.09(477)

ПОГРАНИЧЧЯ ЯК ТЕКСТ: РЕТРОСПЕКЦІЯ СУЧАСНОЇ РОМАНІСТИКИ

Стаття присвячена дискурсу пограниччя в романах українських письменників Василя Махна («Вічний календар») та Софії Андрухович («Амадока»), які засвідчують національні особливості візії минулого так званої «нічиєї землі», ретроспективний образ якої актуалізовано в сучасному письменстві.

Ключові слова: геопоетика, імагологія, досвід, культура, історія, свій/чужий/інший.

Феномен пограниччя нині актуалізовано в міждисциплінарних дослідженнях, що певною мірою продиктовано новими ракурсами і тенденціями глобалізаційних процесів. Щоправда, дискусії навколо цього поняття не припиняються. Автор монографії «Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему» Олексій Сухомлинов вказує, що «пограниччя є простором, що створювався носіями різних культур, тобто має як фізичний, так і ментальний вираз...» [7, 16]. У сучасних теоріях має місце ракурс, у якому домінує власне географічне трактування прикордоння, але так чи інак воно завжди виходить на соціокультурне поле. Перехрестя географії та культури є полем, в межах якого у літературознавстві сформувався напрям геопоетичних студій, що тісно пов'язаний з імагологією. Опозиція *свого* і *чужого* зазвичай передбачає наявність локусів, де конфлікт між різними стирається, або принаймні стає не таким гострим. Саме такий тип співіснування притаманний прикордонню, що стає «мостом» між двома берегами, а його функціонування потребує апріорного консенсусу. Ці локуси переважно засвідчують власну траєкторію еволюції і заслуговують вивчення як в синхронічному, так і в діахронічному аспектах. Насамперед, на пограниччя істотно впливають адміністративні (міждержавні) кордони, які з висоти часу видаються рухливими, а їхня динаміка – вельми болісною для місцевих мешканців. Саме історія є рушієм еволюції взаємин автентичних культур і мультикультуралізму.

Важливим імпульсом розвитку літературознавчих досліджень пограниччя в межах культурних студій та постколоніальної теорії в Україні став переклад праці польського вченого Станіслава Уляша «Література пограниччя – пограниччя літератури» (2011). У ній, взявши за основу семіотичні концепції Умберто Еко, автор розглядає креси (відповідник більш вживаному у нас терміну «пограниччя»: землі, що колись вважалися частиною Польщі) як «особливий тип знакової спільноти, що застосовує відповідні коди та символи, а отже, це дає підстави стверджувати, що “образ”, візія чи уявлення про пограниччя змінювались та еволюціонували разом зі свідомістю та перцепцією світу людей, які його населяли» [5, 6].

Візії прикордоння не втратили свого значення в літературі XXI ст., причому як в епосах, де очевидним є намагання об'єктивно відтворити забуте (призабуте, незнане), так і в ігрових моделях постмодерної літератури. Впродовж останніх років ми спостерігаємо особливий сплеск інтересу до локацій пограниччя у художньому письменстві, підтверджений низкою резонансних видань у всьому світі. Нагадаймо, що Нобелівську премію 2019 р. отримала польська письменниця Ольга Токарчук за історичний роман «Книги Якова». Промовистим є підзаголовок твору: «Велика подорож через сім кордонів, п'ять мов і три великі релігії, не рахуючи малих». Критики в основному солідарні в оцінці тексту, вважаючи, що Токарчук «запрошує нас у мандрівку по місцях, епохах і релігіях – мандрівку, з якої не хочеться повертатися і яка надовго залишиться в пам'яті» [3, 8]. Значною мірою події роману відбуваються на пограниччі сучасних Польщі

* Світлана Кочерга – докторка філологічних наук, професорка кафедри української мови і літератури Національного університету «Острозька академія», відома лесезнавиця, поетеса. Авторка книг «Південний берег Криму в житті і творчості українських письменників XIX ст.» (2005), «Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів» (2010) та ін. Викладає курс «Теорія літератури: геопоетичні студії» в Острозькій академії. У контексті геопоетики досліджує теми пограниччя, літературну топосферу, «кримський», «італійський» та інші локальні тексти в українській літературі.

та України. Авторка у своєму роді має українське коріння, однак у її особі маємо насамперед репрезентантку сучасного європейського культурного простору, отожд її бачення минулого, яке стосується українських земель, неодмінно зацікавить читачів-співвітчизників. Власне, пограниччя, відтворене у романі Ольги Токарчук – це не відособлення маргінальних локацій, а осмислення формування європейських ідентичностей. Як відомо, погляд на будь-який простір, а тим більше на явище мультикультурної комунікації, нерідко викликає спротив, дорікання за необ'єктивність, що цілком закономірно. Прикметно, Ольга Токарчук зазнала цькування під прапорами патріотичної категоричності з боку краян, противників її художньої концепції. Книга справді кидає дещо нове світло на пограниччя, яке варте дискусій, студювання, міркувань.

Кількома роками пізніше після виходу в світ визначної книги Ольги Токарчук (але майже одночасно з публікацією його перекладу, здійсненого Остапом Сливинським, в Україні) були опубліковані два українські романи Василя Махна і Софії Андрухович, події яких частково відбуваються, як і в польській письменниці, на західноукраїнських землях, що тривалий час переходили до складу то однієї, то іншої держави, і де проживали кілька етносів.

Мета статті – осмислення провідних векторів художньої рецепції співжиття та комунікації в пограничному просторі різних національних груп, досвіду, що відзначався як конфліктами, так і порозумінням, апологетикою і трансформацією моделей *свого, іншого, чужого* на прикладі романів «Вічний календар» Василя Махна та «Амадока» Софії Андрухович.

Василь Махно посідає особливе місце в літературному процесі, оскільки майже двадцять років тому він покинув Україну, мешкає в Нью-Йорку, причому рішуче відмовляється від маркування «діаспорянин», вважаючи, що цей статус в умовах глобалізації вичерпав себе. Але навряд чи йому близька ідеологія космополітизму, оскільки письменник не відривається від рідних теренів, часто повертається в Україну, живе її інтересами. Василь Махно багато подорожує, і мандрівний досвід також дозволяє йому побачити знайоме трохи в іншому світі. Досить влучну характеристику письменникові дав американський вчений і перекладач Йоханан Петровський-Штерн: «Махно – українець, який став космополітом, і космополіт, який залишається українцем. Він, мабуть, першим з українських поетів, який узяв на себе відповідальність за втрачений багатокультурний всесвіт України...» [4, 12].

Письменник розпочав свій шлях як автор поетичних збірок, однак поступово горизонти його творчості розширилися. Він гучно заявив про себе в літературі нон-фікшн, успішно дебютував як прозаїк книгою «Дім у Бейтінг Голлов», а після виходу в світ «Вічного календаря» долучився до кола романістів. Опанування поетичним ремеслом автора багато в чому формує оригінальність письма Василя Махна-прозаїка, і йдеться не про надмірний ліризм, а про точність і виваженість слова, метафоричність і місткість думки. Складається враження, що кожне з його речень оточене невидимим простором для рефлексій, як властиво для друку книги віршів з широкими берегами. Більшість подій, відображених у романі, відбувається недалеко від малої батьківщини письменника (це локація від Чорткова до Бучача, що зараз входить до Тернопільської області). У товщі століть вона була знана як місце перетину двох потужних імперій, територія циркуляції торговельних потоків, що поєднував Схід і Захід, мальовнича земля, що манила загребуці руки владарів свого часу, через жадібність яких поклали голову чимало вояків, і безневинною жертвою чіх кривавих змагань ставало мирне населення. Колись цей край вабив представників різних етносів, народи-блукальці, вигнанці; разом із тубільцями тут мешкали першопрохідці країн-агресорів, які повсякчас прагнули розширити свої території. Історія свідчить, що тут поряд з українцями колись активно розбудовували свою культуру поляки, євреї, вірмени, османи та інші носії предківської віри і звичаю. Певною мірою вони навіть навчилися толерантному співіснуванню серед задуманих пагорбів, хоч розмежування між ними, попри історичну трансгресію і тісну комунікацію, залишалось незмінним. Однак, усталене сусідство перекреслювалось новими війнами, агресивними спробами чужинців підкорити край, що виливалось у його brutальне понівечення, спалення, знищення життєдайності. Один із епіграфів роману належить відомому

діячеві і мислителю Османської імперії Евлії Челебі: «Ця земля схожа на саламандру в огні» [2, 5]. «Саламандрова земля», за Махном, – це земля збройних сутичок, пожеж, пролитої крові, жаху. Але не одне покоління чужинців тут знаходило прихисток, *stabilitas loci*, кидаючи в цю прикордонну землю зерна своєї культури.

Старовинне село Язловець, що є фокусом хронотопу роману, досі зберігає руїни і згарища колишнього мультикультурного середовища, що значною мірою утверджувалося мовою архітектури. Наприклад, один із персонажів твору, багатий вірменський купець Сиринович «*мусів в'їжджати до Язлівця або Русько-Польською брамою, або Жидівською. І вирішив побудувати Вірменську*» [2, 52]. Всі мешканці «саламандрової землі» колись вважали цю територію спадковою, відтак, це давало їм моральне право укорінюватися посеред її краєвидів. З відстані часу цей палімпсест ще потребує осмислення, у ньому можна побачити зародок майбутнього співіснування різних народів у спільній Європі або ж досвід його унеможливлення. Даріуш Скурчевський назвав Центрально-Східну Європу «своєрідною “нічиєю землею”» [6, 31], вона не мала «власного голосу», і тим самим провокувала власну колонізацію. Ця характеристика є досить точною для прикордоння.

Василеві Махнові вдалося репрезентувати в романі цілий «хор голосів» пограниччя, відлуння яких залишилося незбагненим, притлумленим безпам'ятством, ментальною глухотою. Цікаво, що голос тубільців-українців якраз не веде сольну партію в романі. Його проникнення з маргінесів, позначених симбіозом із навколишнім природним ландшафтом, до центру культуротворення відбувається доволі повільно, але його не зупинили навіть колонізація й вимушений колабораціонізм. Зростав спектр занять місцевих жителів: «*На час другого приходу османів 1674 року Митниця розжиглася на дванадцять родів. У списку язловецького дефтеру – Баревичі, Посіди, Боднарі, Босяки [...], записані за іменами господарів, без прізвищ, але за родом занять*» [2, 134]. Поступово, але неухильно корінні мешканці переймали окремі форми соціальних інститутів, які першими почали впроваджувати на землях бучацько-чортківського пограниччя інші етноси. Насамперед, йдеться про освітні заклади, скажімо, відкриття першої української гімназії для «дітей пшениці» стало можливим лиш у часи міжвоєнної першої половини ХХ ст. І, як ведеться, рушіями поступу стають пасіонарії. Показовою є історія астрономічного гуртка, який відкрив в українській гімназії Петро Урбан, що абсорбував всю можливу енергію інтелектуалізму провінційного докільця і спрямував її на видозміну середовища, пізнання спочатку світу, а потім і таємниць Всесвіту. Придбання ним телескопу спричинило нечуваний зсув пріоритетів: у його учнів з'явилася можливість першими вивчати небо за допомогою оптичного приладу, що зумовило зростання авторитету національної школи. Відтак, «*доведеться дітям книжного народу записуватися до української гімназії, або домовлятися з Урбаном у якийсь інший спосіб*» [2, 343]. Утім, плекання національної самосвідомості повсякчас розвивалося. За велінням історичних перипетій і різних угод населення пограничного краю у ХХ ст. все тісніше змикалось з переселенцями, які поступово звикали до нових умов, хоча хтось із них демонстрував зверхність «влади», хтось мучився ностальгією, живучи плоттю на цій землі, а «*у снах кружляли ангелами над рідними домівками*» [2, 459]. Афористична засторога Мурзихи: «*Коли хтось приходить на твою землю, то забирає все*» (зауважмо гендерну маркованість вербалізації позиції) – не спрацювала, адже, попри хвилі спротиву чужинцям, все ж у творі переважно зацентровано на адаптації населення до співіснування: *чужі стають своїми, а свої часом перетворюються на чужих*.

Історичний рух, а з ним нашарування можливостей та бажань не оминули пограниччя. Його мешканці спочатку з примусу, а згодом і за власною волею покидають батьківський край, губляться на просторах СРСР, поступово відкривають для себе західний світ, і тепер уже вони самі зазнають долі чужинців, стають часткою міжнаціональної спільноти мігрантів. Зв'язок із батьківським краєм витончується до павутиння, але його неповторний світ не відпускає повністю, він кличе блукальців, які часом повертаються, принаймні подумки, а ще частіше зникають, розчиняються у безвісті чужих доріг. Як підкреслено ще одним епіграфом роману, з Жозе Сарамаго: «*У кожного з*

нас є свої причини пам'ятати і забувати» [2, 5]. Роман залишає враження, що простір пограниччя напрочуд благодатний для людської думки, яка, випереджаючи час, сигналізує сучасникам: світ – це суцільне велике пограниччя.

Лейтмотивом роману є феномен різномовної Книги як унікального резервуару мислі, пам'яті, свідoctва живого життя. Автор ділиться своїм баченням її народження, функціонування, значення, тривання у часі і просторі пограниччя, використовуючи код загадки в оповідах про героїв, які діткнулися феномену письма, друку, читання. У тексті Василя Махна відображено як священні книги різних релігій, так і реєстрові, художні видання, підручники тощо, і кожна з них стає вузликом сюжетно-структурної будови у романі, засобом ідентифікації різних націй.

Свою чергою Софія Андрухович в романі «Амадока» не пірнає так глибоко у далекі століття. Зауважмо, що вже книгою «Фелікс Австрія» письменниця зарекомендувала інтерес до художньої реставрації міфологізованого минулого, зосередившись на конкретній західноукраїнській локації епохи Австро-Угорщини напередодні її розпаду. У її найновішому романі крупним планом відтворено події та атмосферу ще одного західноукраїнського топосу дещо пізнішого часу. Причому особливо рельєфно в ньому постає своєрідність Бучаччини перед Другою світовою війною. Пограниччя у Софії Андрухович оцінене у світлі трагічного екзистенційного досвіду, що загострив імагологічні питання.

У центрі художньої інтерпретації авторки знаходяться взаємини українців і євреїв, які тривалий час вчилися жити на цій території добрими сусідами, оберігаючи свою ідентичність, дбаючи про герметичність культур. Але втручання нацистської ідеології зумовило крах ілюзії порозуміння, хоча, водночас, випробування тотальною антигуманністю зумовлювало певні гуманні інтенції. Наприклад, окремі спроби виробляти індивідуальний кодекс комунікації з чужинцями, що базується на загальнолюдських постулатах, а не на приписах влади чи неписаних правилах співжиття спільноти. Типовим представником такого типу людей у системі персонажів роману Софії Андрухович постає Василь Фрасуляк. Коли нацистська армія на правах сили відчула себе господарем на теренах його предків, вибір життєвого вектору він мусив зробити під тиском очікування «наших хлопців», які запропонували свої орієнтири для дезорієнтованої громадської думки. Втім, розкол між співвітчизниками був неминучий. Вчитель Якимчук давно чекав німців, бо мав свої порахунки і з польською, і з радянською владою, і в добровільну поліцію пішов насамперед, аби реалізувати свою одержиму ненависть до євреїв. Його участь у жахливих масових розстрілах була продиктована озвірілістю ества. Натомість, семінарист Матвій Криволяк не міг змиритися зі злочиним, відтак направив зброю шуцмана проти нацистів, а згодом очолив спротив «лісових» хлопців. Більше того, він навіть намагався дати прихисток знедоленим євреям, хоча переважно йшлося про використання їхнього потенціалу, що в кращому випадку завершувалося денационалізацією чужинця в середовищі інокультури. Натомість, Василь Фрасуляк не відзначався лідерськими якостями, він звик до моделі добросусідства, виробленої не одним поколінням пограниччя, але й ним же освяченої межі, недопустимої для перетину різних традицій. У романі батько-єврей і батько-українець зробили все, аби їхні закохані діти свого часу перестали зустрічатися. Фрасуляк мало чим відрізнявся від мешканців краю, які вважали, що стосунки між різними націями можуть бути цілком лояльними, а викрики на кшталт «жиди» та часом кидання каменів навздогін вважали своєрідним виявом інтересу до *інших*. Однак, йому випало на долю брати участь у жахливих розстрілах єврейського населення, терпіти тортури сумління, компенсувати свій усвідомлений гріх хоч частковою допомогою знедоленим. Трагічною видається гострота дилеми: рятування чужого – потенційне вбивство своїх. Історія, пунктирно відтворена в романі Софії Андрухович, містить багато прихованого, недоговореного і такого, що сповна не дається осягання. Справді, очевидці не все пам'ятають, не все розказують, надто широко вірять «ліпніні» сурогату спогадів, до якої додається уява, омана, неусвідомлене самовиправдання. Навіть із відстані часу залишаються без відповідей безліч питань, які пронизують текст Софії Андрухович. Поряд із ними циркулюють переконання,

продиктовані виключно власним его. Наприклад, одна з доньок Фрасуляка «любила розповідати про те, як їхній батько рятував євреїв, але робила це тільки для того, щоб нагадати всім, яким поганим він батьком був і за які марні справи брався» [1, 311]. Людські пориви Фрасуляка таки призвели його до смерті від рук земляків-шуцманів, але буквально через кілька хвилин у стані (псевдо)прозріння-відчаю інша його донька, Уляна, здійснює акт жертвоприношення, вбиваючи коханого Пінхаса, причому робить це ножем розстріляного батька хлопця, різника Авеля (символічне біблійне ім'я, що також є функційно важливим у тексті). Попри цілий спектр ймовірного трактування цієї кульмінаційної миті у структурі роману, наголосимо на одному з її аспектів. Вбивство, здійснене Уляною, – це, насамперед, самопокарання за ігнорування засторог батьків про недопустимість переступати табу пограниччя: хоч і спільною була його земля для тих, хто сповідував різні релігії, підкорявся звичаю свого народу, але їхнє національне життя розділяли «червоні лінії», порушити які не мало права навіть чисте і глибоке кохання. Ця висока точка сюжетного сувою заслуговує якнайпильнішої уваги з боку інтерпретаторів, і йдеться не лише про естетику письма Софії Андрухович. Реципієнт приречений залучати до свого аналізу філософські умовиводи, соціальну статистику, психологічні (психіатричні) спостереження, та не менш важливо використовувати сучасне осмислення феномену пограниччя, включно з тією заскоружливістю, яка досі має вагу в міжнаціональних стосунках, і досвідом (успішним, трагічним, помилковим, обнадійливим) вибудови спільноти, яка апробує нові моделі комунікації, що будуть реалізовані у близькому чи далекому майбутньому.

Отже, пограниччя – це своєрідний вузол досвіду міжнаціонального спілкування, тест на добросусідство, який не склали в багатьох місцях глобального простору упродовж цивілізаційного поступу, але трагічні уроки історії, як ведеться, нащадки засвоюють з трудом. Багата на такі локації й Україна, а їхнє осмислення тривалий час було притлумлене ідеологією, панівною картиною світу, національною політикою держави, до якої періодично входила та чи та територія. Сучасні художні інтерпретації колишнього пограниччя, до якого є всі підстави зарахувати окремі регіони Тернопілля, пропонують доволі виважений погляд на його мультикультурність у широкому діапазоні взаємодії – від дотику до зіткнення. Художній світ романів Ольги Токарчук, Василя Махна, Софії Андрухович та інших авторів доводять ізоморфність пограниччя і цілісної моделі світу. Віддаючи належне авторським вимислам, зауважимо, що на першому плані у цих творах все ж залишається наша історія, і ракурс її трактування різними авторами-сучасниками видається доволі близьким. Водночас, за духом ці тексти дещо відрізняються від канонізованих історичних зрізів, засвідчених у белетристиці. Вони виходять за межі усталеного, принаймні спробою досягти паритетності складників бінарної єдності «я та інший» у межах пограниччя. Зокрема, безліч порушених у романах українських авторів питань, животрепетних і метафізичних, не можуть претендувати на остаточні відповіді, але отримують статус демаргіналізованих і перспективи подальшого осмислення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Андрухович С. Амадока : роман. Львів : ВСЛ, 2020. 832 с.
2. Махно В. Вічний календар : роман. Львів : ВСЛ, 2019. 624 с.
3. Новые книги из Польши. № 57. Краков : Польский институт книги, 2014. 92 с.
4. Петровський-Штерн Й. Слово ожиле і перевтілене. *Махно В. Єрусалимські вірші*. Київ : Критика, 2016. С. 8–39.
5. Радішевський Р. Станіслав Уляш – дослідник літератури польсько-українського пограниччя. *Київські полоністичні студії*. 2012. Т. 20. С. 3–11.
6. Скурчевський Д. Клопітні (пост)колонії Європи. Схід/Захід. *Нео-анти-колоніалізм vs нео-імперіалізм: релевантність постколоніального дискурсу на пострадянському просторі*. 2013. Вип. 16. С. 30–42.
7. Сухомлинов О. М. Культурні пограниччя: новий погляд на стару проблему. Донецьк: ТОВ «Юго-Восток Лтд», 2008. 212 с.

Svitlana Kocherga. BORDERLANDS AS A TEXT: A RETROSPECTION OF CONTEMPORARY FICTION

The discourse of borderlands in the novels by Ukrainian writers Vasyl Makhno (Eternal Calendar) and Sofia Andrykhovych (Amadoka) have been considered in the article. Both novels reveal national peculiarities of visions of the past of the so-called “no one’s land”, which has been recently actualized in contemporary fiction.

Keywords: *geopoetics, imagology, experience, culture, history, one’s own / alien / other.*